

Sturcz Zoltán

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Műszaki Pedagógia Tanszék

Kossuth nyelvismerete és nyelvhasználata

<https://doi.org/10.48040/PL.2020.15>

A XIX. század első felében a magyar politikai, társadalmi elit és az értelmiség körében természetes jelenség volt a többnyelvűség. Ezt a jellemzőt részben a nemesi vagy polgári családi kör, részben a soknemzetiségű és egyben soknyelvű magyarországi társadalom, részben az iskolarendszer hozta magával. A latin nyelv az iskolarendszer oktatott és egyben oktatási nyelve is volt, de a jogi, a közéleti, a politikai pálya meghatározó nyelveként is működött a birodalomban elvárt német nyelv mellett. Kossuth a reformkor, a forradalom, a szabadságharc nagy alakja szintén egy többnyelvű generáció tagjaként élt, és ezt a többnyelvűséget az emigráció éveiben tovább bővítette. Nyelvhasználata több mint tíz nyelvre és nemcsak a köznyelv világára terjedt ki, hanem a szaknyelv különböző területeit is kiválóan művelte. Ezek közé a területek közé tartoztak a következő szaknyelvi világok: jog, publicisztika, diplomácia, természettudományok bizonyos szakágai. Nagy retorikai teljesítményei mellett az anyanyelv tudatos fejlesztőjeként a nyelvművelés területén is tevékenykedett. Kossuth nyelvismerete több nyelvpedagógiai szempontból is vizsgálható, úgymint: autodidakta nyelvtanulás, természetes elsajátítás, nyelvfejlesztés, a nyelvek ismeretének kölcsönhatása, nyelvpolitika. A téma bemutatása egy nagyobb ívű reformkori oktatástörténeti, nyelvoktatás-történeti kutatómunka része.

Kulcsszavak: nyelvhasználat, nyelvpedagógia, retorika, szaknyelv, többnyelvűség

„A nyelv a nemzet géniusának tükre.”

Kossuth Lajos

Bevezető gondolatok a témához

A címben, illetve az összefoglalóban kijelölt témához szükségszerű néhány alapvető vagy felvezető gondolatot tenni. Először is a téma úgymond kétpólusú, amikor egyrészt a nyelvismeret, másrészt a nyelvhasználat kulcsszavakat használjuk a kijelölésben. Ezek sok szempontból egymáshoz közelítő, de ugyanakkor egymástól távolságtartó fogalmak is. A tanulmány során – egymást nem zavarva, inkább kölcsönösen felerősítve – végig jelen lesz ez a sajátos kettősség.

Amikor a reformkor társadalmi, politikai, kulturális elitjének a tagjait vesszük vizsgálat alá, akkor minden esetben arra a megállapításra jutunk,

hogy ennek az elitnek a tagjai függetlenül társadalmi helyzetüktől többnyelvű egyedként vezethetők be bármely elemzésbe, számvetésbe vagy életrajzi megközelítésbe. Ennek a többnyelvűségnek több és egyénenként eltérő vagy éppen összeadódó elemei, forrásai vannak. Első eleme maga az oktatás – akár iskolarendszerű, akár magánjellegű képzésben vett részt valaki. A latin, a görög nyelv, netán más ókori nyelvek, például az arámi a képzés része volt, többnyire kiegészülve a német nyelv, esetleg a francia nyelv tanításával, tanulásával. Az egyértelmű, hogy a hazai oldalról a latin, mint a hivatalos használatú nyelv, a birodalmi létből fakadóan pedig a német nyelv ismerete, tudása természetes elvárásként van jelen. További nyelvismeretre nézve bővítő hatása volt annak a nemzetiségi és egyben soknyelvű összetételnek, ami a tágabb kört, a Habsburg-birodalmat és azon belül a Magyar Királyságot egyaránt jellemezte. Az ebből származó nyelvismereti kör legtöbb esetben nem az iskolai oktatásból, hanem az együttélésből fakadt, és a természetes nyelvvelajátítás valamilyen szintjét képviselte. Harmadszor szólni kell arról is, hogy a kiemelkedő egyéniségek számára a németen kívül az európai nyelvek közül mások is számításba jöhetnek, leginkább a francia és az angol, mivel a felemelkedés mintáját látták mindkét kultúrában, gazdaságban, így érdeklődésük a legtermészetesebb módon e nyelvek irányába fordult. Az úgynevezett „reformutazókat” leginkább az angol ragadta meg.

Ha személyes példákat kívánunk felhozni, akkor a felsőbb körökből Széchenyi István vagy Dessewffy Aurél példáját hozhatjuk fel, akik sok nyelven beszéltek. A középnemesei származású világból Kölcsey példája jöhet szóba, aki tizenegy nyelven tudott olvasni, írni és részben beszélni. A feltörekvő reformkori értelmiség és egyben reformutazó körből például kiemelhetjük Erdélyi Jánost, a kor íróját, polihisztorát, aki hét nyelvet vallott magáénak, de szakmai életrajzából tudjuk, hogy svéd, norvég, dán, skót ballada-fordításai során ezekkel a nyelvekkel is valamilyen kapcsolatba kellett kerülnie. Ha a reformkori nyelvhasználók világát vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy az sokféle és sokszintű volt az eredettől és a használati szinttől függően. Ha Kossuth Lajost, mint a reformkori nemzedék legnagyobb alakját vizsgáljuk, akkor választ kell adni vele kapcsolatosan egyrészt a nyelvismeretének, másrészt a nyelvhasználatának kérdéseire. Az általam vizsgált és a különböző időszakokban született Kossuth életrajzok vagy a politikai pályaképek – eltérő mélységben és más-más megközelítésből – mind említést tesznek a politikus nyelvtudásáról, nyelvhasználatáról. Többnyire arra a következtetésre jutnak, hogy Kossuth ebben a tekintetben is „rendkívüli” egyéniség volt (Vajda, 1892; Gracza, 1898; Zarek, 1937; Kosáry, 1946; Koltay-Kastner, 1960; Vas, 1965; Fekete, 1978; Deák, 1983; Pajkossy, 1999; Nording, 2002; Hermann, 2002; Szabad, 2003; Bánhegyi, 2011).

Kossuth nyelvismerete, nyelvhasználata

Ha Kossuth Lajos „nyelvismereti térképét” kívánjuk bemutatni, akkor meglehetősen furcsa, de az igen összefogott módon a császári szervek által ellene kiadott elfogató parancsok sorából szemezgethetünk. Mivel Kossuth ellen élete és pályája során számtalan elfogató parancsot adtak ki, így ezek a nyelvfejlődést, illetve a nyelvtudás-bővülést is dokumentálják. Ezek közül emeljünk ki egyet, amelyik minden valószínűség szerint a teljes nyelvi portrét bemutatja. Ezt a talán legteljesebb és az emigráció éveiben fogalmazott „nyelvi portrét” Móricz Zsigmond is megidézi egy Kossuthot méltató és a Nyugatban megjelenő cikkében. Az elfogató parancsból idézett szöveg így szól: „...*beszél, németül, magyarul, deákul, tótul, franciául, olaszul, zsidóul, görögül, angolul és török nyelven, keveset oroszul.*” (Móricz, 1930:799) Ez a felsorolás tizenegy nyelvet tartalmaz, tegyük mindjárt hozzá, hogy ezeknek valóban teljes birtokában volt, talán az oroszot kivéve, amihez a parancsfogalmazó minősítést is tesz, és a török nyelvhez még hozzáfűzhetjük, hogy a források és az elemzők szerint közepes szinten birtokolta azt (Kakuk, 1967). Továbbá mindehhez még hozzáfűzhetjük, hogy egyrészt a tanulmányai során részben egyéb klasszikus nyelvekkel is meg kellett ismerkednie; másrészt Kossuth emigrációs évei, tevékenysége, levelezése és utazásai során – a felsoroltakon kívül – más élő nyelvekkel is némileg, főleg protokolláris szinten – üdvözlési formák, címek, rangok, továbbá a politikai és a diplomáciai alapfogalmak körében – kontaktusba került. Nyelvpedagógiai szempontból vizsgálva Kossuth nyelvtudását leszögezhetjük, hogy ennek kialakításában a természetes nyelvelsajátítás, az iskolarendszerű képzés és az igen erős önképző, autodidakta jelleg egyaránt jelen van.

Ez a nyelvi halmaz egy élet és pálya termése volt. Ne felejtjük el, hogy Kossuth Lajos hosszú élete és politikai pályája (1802–1894) közel felét, 45 évet, emigrációban töltötte: idegen földön, idegen nyelvi világban, ezzel gyakorlatilag idegen nyelvek használatára kényszerülve. Furcsának neveztem, hogy egy elfogató parancs alapján hivatkozunk Kossuth nyelvismeretére, de az osztrák-német rendőrség és kémszolgálat úgymond ebben a témában is teljesen képben volt, ellentétben Kossuth korai vagy későbbi életrajzíróival, monográfusaival, akik a nyelvismereti, nyelvhasználati kérdéseket mellékes kérdésként kezelték, mivel döntően a politikai pályára koncentráltak. Erre a megközelítésre jellemző példa egyik első, még 1892-ben írt „élet- és jellemrajzának” fogalmazója, Vajda Emil. Kossuth nyelvtanulásáról, nyelvtudásáról műve első és negyedik fejezetében tesz említést. Röviden és egyben hiányosan elintézve a témát a következőket írja:

„A gimnáziumot Ujhelyen végezte. A jogot Sárospatakon. Külön órákat vett a francia és német nyelvből s meglehetősen ügyességre tett szert a fuvalán.” (Vajda, 1892:19) [...] „És megtanult méltó ráadásképpen olaszul és angolul. És e két világnyelv révén teli marékmal meríthetett már most azon szellemi kincsházából is, melyhez eddigile egyáltalán nem, vagy német fordításokban lehetett hozzáférkőznie. S a Biblia és Homér mellett Dante és Shakespeare eredetiben inspirálják innen fogva, más téren, de hasonlóképpen óriási alkotásokra Kossuthnak ily gigászi társaságban meseszerűleg növekvő, emelkedő nagy szellemét.” (Vajda, 1892:42)

A fenti már-már költői és lelkesedő idézetsorban több nyelvre is, és többfajta utalás is van, de az időrend, a forrás, az elsajátítás mikéntje homályban marad. Ez a megközelítés más életrajz- vagy pályarajz íróknál is előfordul, mivel legtöbbször a politikus személyére koncentráltak, és Kossuth nyelvi teljesítményeiből gyakran és jogosan csak a rendkívüli szónoki teljesítményét emelik ki.

Mielőtt tovább lépünk, foglalkozzunk a nem kevésbé fontos kulcsszóval, a nyelvhasználattal is. Ennek tartalma rendkívül szerteágazó, ha Kossuth nyelvhasználatával kapcsolatosan egy gondolattérképet, illetve szófelhőt kívánunk felrajzolni, akkor igen gazdag és még tovább is tagolható fogalomsort kapunk. Ebbe a fogalomsorba a következő kulcsszavak tartozhatnak bele: anyanyelv, klasszikus nyelvek, idegen nyelvek, szaknyelvek, nemzetiségi nyelvek, nyelvművelés, nyelvújítás, nyelvpolitika, fordítás, nyelvtanulás, retorika, írásművészet, vers, próza, levelezés, szerkesztés, sajtónyelv, stilisztika, publicisztika, emlékiratok. Ez húsz olyan téma, ami mind a nyelvhasználattal kapcsolatos, de ezek közül, mint jeleztük, több is tovább tagolható, így például – csak kettőt kiemelve – a szaknyelvi vagy a nyelvpolitikai kérdéskör. Ezek a kulcsszavak Kossuth nyelvismereti, nyelvhasználati világát tekintve számtalan feltárható témát kínálnak.

Kossuth nyelvfelfogása

Feltehető az a kérdés, hogy ilyen gazdag nyelvismeret és ilyen sokoldalú nyelvhasználati terület birtoklása mennyire takart nyelvi tudatosságot, tudatos nyelvfelfogást. Ha ennek elemeit keressük az életpályán, akkor azt kell mondanunk, hogy Kossuth nyelvfelfogásának bizonyos elemei viszonylag korán kialakultak, majd fokozatosan bővültek és egy rendszerbe szerveződtek: részben ösztönös, részben tapasztalati, részben és egyre inkább erősödő, tudatosan épített módon. Ha rendszert keresünk ebben a nyelvfelfogási filozófiában, akkor a következő rekonstruált elemek sorolhatók fel: 1.) a nyelv munkaeszköz, 2.) a nyelv versenyeszköz, 3.) a nyelv politikai eszköz, 4.) a nyelv a legnagyobb hatású erő, 5.) a beszédmű és

az írásmű egyenlő az alkotással, 6.) a nyelvi és a nem nyelvi kommunikációs elemek együttese rendkívüli kommunikációs erőt képvisel.

Egyszerűen azt is mondhatnánk, hogy Kossuth jól ismerte és tudatosan használta Buffon XVIII. századi híres tézisé, miszerint: „*A stílus maga az ember.*” Minden bizonnyal Buffon akadémiai székfoglalójának a többi tézisé is jól ismerte, de már egy általa felismert, és mai szemmel is modernnek mondható tételt is használt. Ezzel a mondattal arra utalhatunk, hogy a nyelvfelfogás felsorolásában szereplő 6.) pontot Kossuth tudatosan és hatásosan használta. Erre sajátos példákat hozhatunk. Az egyik példa 1848. szeptember 29-éhez, a pákozdi győzelemhez, illetve az azt követő október 8-i országgyűléshez kapcsolódik. Az országgyűlésen Kossuth nagy beszédet tartott, és a beszéd közepette behozatta az ülésterembe a pákozdi csatamezőn zsákmányolt zászlókat, részben fegyvereket, mintegy a beszédét alátámasztó háttéranyagot. A másik ilyen – már inkább általánosítható példa –, hogy jellegzetes szónoki eszközeire (hangerő-változtatás, beszédsebesség, szünetkezelés, gesztikuláció), továbbá öltözkéire (magyaros öltöny, fekete és tollas kalap, kard), annak ápoltságára, jelképes voltára minden alkalommal ügyelt mind a hazai, mind pedig az emigrációs évekbeli szereplései során. Az írásos kommunikációs munkájából is hozhatunk példát. Az Országgyűlési Tudósítások 220., 1835. február 15-i számában, amelyben Kölcseynek az országgyűlésből való kényszerű és sajnálatos távozásának hírét közlésezi – a dolog súlyosságának megfelelően – a hírt gyászkeretben közli. Mai fogalmaink szerint azt mondhatjuk, hogy a nyelvi és a nem nyelvi kommunikációs eszközöket együttesen és tudatosan hatáskeltő eszközként kezelte, sőt bátor és nagyon mai állítással azt is mondhatnánk: szónoki minőségében valóságos „selfmade man” volt.

Iskolák, helységek, városok, nyelvek

Kossuth nyelvtudásának forrásait neveltetésében és iskoláiban kereshetjük. Köztudott, hogy Monokon született, mivel az édesapa Kossuth László az Andrássy uradalom alkalmazottja, aki egy, az alkalmazójával való vita után Olaszliszkára, az apósa házába költözik, és itt nyit ügyvédi irodát. Kossuth Lajos, ekkor még egyetlen gyermekként, a szülők és a nagyszülők, sőt a helyi pap kedvence, aki megtanítja írni, olvasni, és hat éves korában már a bibliát olvassa. Az apa 1808-ban Sátoraljaújhelyre költözik, a jobb megélhetés reményében most itt nyit ügyvédi irodát. A fiú az elemi iskola után a sátoraljaújhelyi piarista szerzetesi gimnáziumba kerül. Itt kezdi meg a klasszikus nyelvek: a latin és a görög tanulását, mely tárgyakból kiváló előmenetelt tanúsít. Édesapja külön órákat tart neki németből, az édesanya kérésére egy francia emigráns tanítja franciául. Ezek mellett zenét is tanul,

választott hangszer a fuvola. A család anyagi állapota időközben megromlik, mivel az apa a pénzüket egy kereskedőre bízta, de a vagyon egy szerencsétlen üzletben elúszik.

Ekkor a család egyik barátja és egyben jogi ügyfele támogatásával a fiatal Kossuth 1816-ban Eperjesre kerül, ahol a latin tanítási nyelvű gimnáziumban, illetve a jogakadémián folytatja tanulmányait. Latin tanítási nyelvű intézmény, döntően német és részben szlovák nyelvű városi közeg, tehát egy többnyelvű világban találja magát az ifjú. Nem mellesleg emeljük ki, hogy a lelkes ifjak magyar nyelvű könyvtárat, olvasókört és önképzőkört is szerveznek. A magyar nyelvi tudatosság és az anyanyelvi készségek felépítésében ezeknek az éveknek különös jelentősége van. Kossuthot, mint eminens tanulót, egyik fiatal, erősen magyar érzelmű és haladó szellemű tanára – Greguss Mihály – veszi pártfogásába: szállást ad neki, magánoktatásban is részesíti, használhatja a könyvtárat. 1819. július 5-én kapta meg a záró-bizonyítványát, a *Testimonium Scholasticumot*. Ez a latin nyelvű záró-bizonyítvány a Szegedi Tudományegyetem által szerkesztett digitális adattárban, az Arcanumban megtalálható, és az elektronikusan feldolgozott dokumentum tanúsága szerint mindenből kiválóan teljesített, de latinból külön megjegyzést kap: *calculus eminentiae e primis* beírással, ami körülbelül egy ifjúsági „Prima Primiissima” díjjal ér fel. Éppen ezért nem véletlen, hogy a tanévzáró búcsúszónoklatot ő tarthatja. A tanárok által kijelölt téma az „erény”. Egyénisége, fellépése, szónoklata tartalma és előadásmódja lenyűgözi a tanárokat, a városi előljárókat, a teljes közönséget.

Mivel időközben elhatározta, hogy a jogi pályát választja, így Sárospatakra kerül, ahol Kövy Sándor, európai hírű jogprofesszor még a hazai latin nyelvezetű jogot is jórészt magyar nyelven tanítja. (Ne feledjük, hogy Patak rebellis módon már ekkor bevezette a magyar tannyelvű oktatást!) A jogprofesszor nagy jövőt jósol Kossuthnak, de egy összezőrdülésük során, a hagyomány szerint, az osztály előtt a következő mondattal zárja a párbeszédet: „*Hanem a dominus Kossuthból maximus perturbator, országháborító és lázadó lesz!*” (Gracza, 1893:11; Vas, 1965:I/28-29). Kossuth 1820 nyarán fejezi be jogi tanulmányait, és előbb édesapja mellett gyakornok, majd ebben a minőségében visszakerül Eperjesre, innen két ajánlással Pestre kerül, majd a gyakorlatok után megszerzi ügyvédi oklevélét.

Mielőtt tovább lépnénk, tegyünk néhány fontos kiegészítést a diákévekhez. Három intézményben is tanult: a katolikus sátoraljaújhelyi gimnáziumban, az evangélikus eperjesi kollégiumban és a református sárospataki akadémián. Megélt és megismert három eltérő vallási közeget, tisztelve mindhármát, és megőrizve a saját evangélikus világát. Talán ez a neveltetés adta, hogy közéleti és politikai pályáján minden felekezeti ügyet toleránsan és megértően kezelte. Az eltérő hitéleti kultúra ellenére a három

intézményt erősen összekötötte a latin nyelv, mint oktatott és egyben oktatási nyelv, illetve a választott pálya, a jog nyelve. Latin nyelvi eredményeiről fentebb írtunk, de egyértelműen elmondhatjuk, hogy egy ilyen mélységű latinság – hozzá kapcsolva a görög nyelvi ismereteket is – számára mintegy propedeutikai, nyelvpedagógiai, rendszertani alapját adhatta a további nyelvek sikeres tanulásának, különösen úgy, hogy mind a grammatikai, mind pedig a retorikai osztályokat nagy érdeklődéssel és kiemelt minősítésekkel végezte.

Utaltunk rá, hogy Eperjes többnyelvű közeg volt, ennek része volt a szlovák nyelv is. Szlovák nyelvismeretét a nyári rokoni látogatások során is gyakorolhatta, bővíthette, mivel nagybátyja, Kossuth György Túróc megyei birtokán, az akkori Kossuton, későbbi nevén Nemeskosúton, mai hivatalos szlovák nevén Kosutyban élt. Valamikor ez volt a köznemesi család ősi birtoka. Itt igazi szlovák közegben találta magát a fiatal Kossuth, annál is inkább mivel a nagybácsi nemcsak korszerűen tevékenykedő földbirtokos, hanem a szlovák kulturális és politikai élet, a szlovák mozgalmak aktív, kiemelkedő és megbecsült alakja is volt. Később nem nézte jó szemmel a fiatal politikus fellépését és még inkább nem a forradalom majd a szabadságharc alatti tevékenységét. A legendák vagy némely rossz nyelvek szerint ekkortájt egyszer azt nyilatkozta Kossuthról, hogy: *„Jobb lett volna, hogy nyaralásai alatt inkább belefutott volna a kerti tóba.”* Egyszer valóban beleesett a vízbe, úgy kellett kimenteni! Kosáry Domokos, Kossuth egyik életrajzírója tényként számol be erről az esetről és a későbbi rokoni megjegyzésről (Kosáry, 2002:27).

A fejezet címének az „Iskolák, helységek, városok, nyelvek” címet adtuk. Ez a helységek, városok sorozat folytatható, hiszen számtalan olyan hazai és hazán kívüli helységnév, városnév kerülhet be ebbe a sorozatba, amelyek Kossuth nyelvismerte, de főleg nyelvhasználata és ezzel együtt politikai tevékenysége szempontjából kiemelhetők. Így megkerülhetetlenek a következők: Pest – Buda, Pozsony, Bécs, Kütahya (Törökország), London, New York, Torino (Turin), de ezek mellett még számos más helyet is felsorolhatnánk, ahol Kossuth emlékezetes nyelvi és szónoki teljesítményt nyújtott, beleértve a magyar nyelvű és az idegen nyelvű szerepléseket. Gondoljunk a hazai toborzó körútjára vagy a sok várost érintő amerikai és az angliai szerepléseire. Ezekről a későbbiekben ejtünk szót.

Egy nem mellékes kitérőt, illetve egy „városnak a kiemelését” azért már itt tegyük meg, ami nyelvi szempontból érdekes. 1831-ben a birodalom északkeleti térségében kiütött a kolerajárvány. Ez súlyosan érintette Zemplén megyét is, sőt magát a székhelyet, Sátoraljaújhelyt is: igazából nem maga a kolera, hanem a jobbágyok között kitört ún. koleralázadás. A felkelő lázadók a várost közvetlenül fenyegették. Ebben a helyzetben az ott ügyvédi

gyakorlatot folytató Kossuth, mint kinevezett kolerabiztos szervezte a város védelmét, és vállalta, hogy tárgyal a lázadókkal. Igazából nem tárgyalás lett, hanem Kossuth meglepő módon és nagy bátorsággal kiállt a dühös lázadók elé, és szónoki, meggyőző beszédet tartott – két nyelven: magyarul és szlovákul –, olyan hatást elérve, hogy a lázadók eltávoztak, a város és polgárai sértetlenek maradtak (Vas, 1965: I/48).

Három város – öt nyelv

Hazai nézőpontból a már politikai, közéleti pályán mozgó Kossuth szempontjából a legmeghatározóbb három város Pest – Buda, Pozsony (Pressburg) és Bécs (Wien). Ezekben a városokban a valóban sikeres politikai és közéleti szereplőknek több nyelven kellett működniük, ha leltárba vesszük ezeket, akkor a sor: német, latin (a politika, a hivatali élet nyelvei), francia (a társasági, diplomáciai nyelv), magyar (az ellenzék félhivatalos nyelve és mindennapi nyelve), szlovák (a mindennapok, a városi élet, de időnként a politikustársak nyelve – főleg Pozsonyban). Ezek használatára főleg a pozsonyi lét során állandóan és felváltva szüksége volt az ifjú politikusnak, aki a felsorolt nyelveket egyaránt biztonsággal és sikerrel használta, egyes nyelvű társaságban könnyedén váltani tudott egyik nyelvről a másikra.

Ezekhez a városokhoz köthető különböző nyelvi teljesítmények sorából most emeljük ki a bécsi politikai fellépéseket. Ezek sorában különösen számon tarthatóak azok a szónoklatok, amelyeket a bécsi forradalom napjaiban Bécs népéhez intézett, és amelyekről mind a magyar, mind pedig osztrák hallgatóság, illetve a későbbi elemzők egyaránt elismerően nyilatkoztak. 1848. március 15-én a magyar küldöttség vezéregyéniségeként – a hivatalos tárgyalásokon túl – több utcai szónoklatot is tartott. Gracza György Kossuth egyik első életrajzírója így idézi fel ezeket:

„A deputáció másnap márczius 15-én hajózott Pozsonyból Bécsbe, ahol a lakosság által határtalan lelkesedéssel fogadtatott. A tüntetések központja természetesen Kossuth volt, a ki több gyűjtő beszédet tartott, bebizonyítván, hogy a német nyelvű szónoklásnak is mestere.” (Gracza, 1893:57)

Nyelvtanulás, nyelvészkedés törökföldön

A szabadságharc bukása után Kossuth és számtalan társa törökföldre menekült, számukra megkezdődtek az emigráció évei, kinek hosszabb, kinek rövidebb ideig. Kossuth számára az emigráció 1849 augusztusában kezdődött, és 45 éven át, élete végéig 1894-ig tartott. Kossuth Törökországban több mint két esztendőt töltött. A száműzetést Vidinben kezdte, majd hamarosan Sumenben folytatta, ahová a járvány elől és az

osztrák kémek és bérgyilkosok elől menekítették. Rövid időt Konstantinápolyban is töltött, majd részben védelme miatt, részben a diplomáciai bonyodalmak elkerülése végett Törökország belső területére, Kütahyába telepítették legszűkebb környezetével együtt.

Kossuth már a vidini táborban töltött napok során felismerte, hogy minimális nyelvtudás nélkül sem ő, sem pedig az emigráció tagjai nem boldogulnak a számukra ismeretlen kultúrában és nyelvi világban. Segítségként és szükségmegoldásként rövid idő alatt elkészített egy szöszedetet, ami részben tintával, részben ceruzával írva 147 tételt, a mindennapokhoz szükséges, latin betűkkel rögzített török szavakat tartalmazott. Aztán a nyelvész munkát Sumenben, illetve további útján folytatta. Ennek két nagyobb munka lett az eredménye. Az egyik a „*Magyar – Francia – Angol – Török legszükségesebb kézi szótárka*”, ami egy négynyelvű és tematikus anyag, erősen kibővítve a fentebb említett korábbi szótári munkáját már 274 török szót tartalmaz. Ez is latin betűs átírással és fonetikus közli a török szavakat, különlegessége, hogy a török szavak magyar, francia és angol (!) megfelelőit egyaránt megadja. Ezt részben soknyelvű nyelvgyakorlásnak is szánta, de még inkább azon praktikus megfontolásból készítette ebben a formában a szótárát, mert az emigráció tagjai közül többen nem tudtak magyarul, így például a lengyel származású követői, akik franciául beszéltek, nyilvánvalóan németül is, de érthető érzelmi okokból német megfelelőket nem alkalmazott a szerző. A Kütahyában töltött hosszú hónapok alatt Kossuth tollából megszületett egy „*Török Nyelvtan*”. A mű körülményeiről annyi tudható, hogy Kossuth saját török nyelvi ismeretei mellett felhasználhatta Orosdi Adolf iszlám hitre áttért és török nyelvtanárba fordult honvédtiszt török nyelvi előadásairól szóló saját feljegyzéseit, jegyzeteit. Orosdival kevés időt töltött együtt, ezért sokan úgy vélik, hogy mint forrásnak kevés köze lehet Kossuth munkájához. Annál is inkább ez a vélemény lehet a mértékadó, mivel Kossuth a Kütahyában töltött hónapok alatt már meglehetősen jól beszélt törökül, nyelvtudása fejlesztésére felhasználhatta török tolmácsát és a török személyzetét. Egy biztos: László Károly Kossuth egyik törökországi titkára készített egy *másolatot* a munkából, amelynek címlapján Orosdi és Kossuth neve is szerepel. A munka 48 oldalas és 104 paragrafust tartalmaz, a paradigmasorok leírásánál már használja az arab írást, mint a török nyelv akkori írásmódját. Itt a magyar megfelelőkön kívül francia és már német megfelelők is megjelennek. Ezzel a művel is emigránstársai gyorsabb nyelvtanulását, ezzel beilleszkedését próbálta segíteni.

Kakuk Zsuzsa turkológus professzor – aki egész könyvet szentelt a témának (Kakuk, 1967) – a kutatói életpályáját bemutató nyelvészportréban,

illetve interjúbán a következőket vallja Kossuth törökföldi, szavaival élve „rendkívüli” nyelvészeti munkáiról:

„Kossuth emigrációjának kevésbé ismert szakasza a Törökországban eltöltött két esztendő (1849. aug. 17. – 1851. szept. 10.). Még a szakemberek is alig tudnak arról, hogy emigrációs életének ebben a legnehezebb korszakában megtanult törökül, és több török nyelvre vonatkozó munkát készített. Korábban úgy tudtuk, hogy a nyelvtannak csak Kossuth hűséges titkárának, László Károlynak a másolata maradt fenn. Az Országos Levéltárban azonban most az eredeti Kossuth kéziratot is megtaláltuk. Ez egy nagyalakú vonalas füzet, amit Kossuth nyelvtanulás közben szerkesztett azzal a céllal, hogy saját maga és emigráns társai török nyelv tanulását megkönnyítse. [...] Mégis ki kell emelnünk Kossuthnak – aki különben is rendkívüli nyelvérzékkel rendelkezett – ugyancsak rendkívüli szervező, rendszerező és szerkesztői készségét.” (Bolla, 2008:9)

El kell mondani, hogy a fentebb bemutatott három munka a Magyar Nemzeti Levéltár birtokában van. A művekből néhány szemelvényként kiemelt mutatvány oldal az interneten elérhető, ha valaki beírja a „*Tanuljon törökül Kossuth-tal!*” keresőmondatot, illetve a következő forráshelyet (http://mnl.gov.hu/ol/hirek/tanuljon_torokul_kossuth-tal). Ezek jól szemléltetik a művek jellegét, szerkezetét. A szemelvények némi túlzással arról győznek meg bennünket, hogy nagyon praktikus, egyben látványos és korai „alkalmazott nyelvészeti” munkákkal találkozunk. Sőt a képsorok arról is tanúskodnak, hogy az alkotás közben nemcsak az arab, hanem a héber írással is megismerkedett a szerző.

Angol nyelvű varázslat

Kossuth angol nyelvtudásával kapcsolatosan a bibliográfiában felsorolt életrajzírók és a politikai pályát elemzők is meglehetősen eltérő módon nyilatkoznak azzal kapcsolatban, hogy nyelvtudása mikor és hogyan alakult ki. Abban viszont egyetértenek, hogy nyelvtudása rendkívüli volt, és ennek bizonyítékát angliai és amerikai sikeres fellépéseiben, politikai szónoklataiban, angol nyelvű újságcikkeiben látják. A Kossuth-szakirodalom többsége a budai börtönévekre datálja angol nyelvtudásának megszerzését. Ez így nem pontos, mivel a történeti kutatások és a különböző életrajzi források alapján az a kép bontakozik ki, hogy Kossuth angol nyelvtudása több szakaszban és folyamatosan formálódott, és valóban egyre kifinomultabbá vált. Hermann Róbert és Frank Tibor történészek kutatásaiból tudható, hogy Kossuth már pesti joggyakornoksága alatt tanult angolul, sőt egy viszonylag jó szintre is eljuthatott, mivel a *Times* némely cikkeiből fordításokat készített (Frank, 2002, 2018; Hermann, 2002).

Az valóban igaz, hogy legmélyebben, legalaposabban és legtöbbet budai börtönévei (1837-1840) alatt foglalkozott az angol nyelvvel és az angol

irodalommal. Kossuthot 1837. május 5-én letartóztatják, és hűtlenségi pert indítanak ellene. Valójában a kreált hűtlenségi per mögött más indíték állt. Kossuth már az 1832–36-os reformországgyűlés során feltűnést keltett sajátos – a cenzúrát kikerülő – módszerével, hogy kéziratossá és levélformában szerkesztette, másoltatta és terjesztette az *Országgyűlési Tudósítások* című, kéziratossá közlőjét, mai szóhasználatával élve „szamizdatát”. A császári kancellária különböző politikai és jogi mesterkedései, támadásai ellenére sem sikerült megakadályozni a kézirat működését, terjesztését, így az valójában a reformellenzék fórumává vált.

Az országgyűlés befejeztével Kossuth új fórumot alapított a Törvényhatósági Tudósítások címen, ami mindenben követte a korábbi Országgyűlési Tudósítások technikáját. Ismét megindultak a különböző praktikák a betiltásra, de nem vezettek eredményre, így az ügyet Kossuth börtönbe zárásával és perbe fogásával kívánták megoldani. Kossuthot 1837. május 5-e éjszakáján elfogják, és a perek során négy év börtönre ítélik, ebből hármat letöltött, majd az ellenzék tiltakozására – Deák Ferenc sikeres jogi fellépésére – 1840. május 10.-én szabadul. Börtöne a budai várban a Táncsics Mihály utcai épületben volt, ahol ma emléktábla jelzi raboskodásának éveit. Kossuth számára a börtönévek nem teltek tétlenül, egyrészt jogászként önmaga védelmével foglalkozott, másrészt sokkal több időt töltött ismeretei, tudása, többek közt nyelvtudása fejlesztésével. Így alakulhattak a börtönévek valóságos börtöniskolává. Ezekben az években rengeteget olvasott: történelmet, társadalomtudományokat, közgazdaságtant, főleg idegen nyelveken. Hermann Róbert így összegzi börtönbéli tevékenységét.

„Nem sokkal elfogatása után már könyveket kér édesanyjától, s igyekezett fenntartani kapcsolatát a külvilággal. Tökéletesítette nyelvtudását, és sokoldalú érdeklődésének megfelelően tucatnyi elfoglaltságot talált magának. Lefordította és átdolgozta Samuel Wilderspin német nyelven megjelent munkáját a kisdédóvásról, s belekezdett Shakespeare Machbethjének fordításába is. Félutcai magyar és német lapból tájékozódott, s olvasmányai között James Fennimore Cooper regényei ugyanúgy megtalálhatók, mint Victor Hugo, Dumas, Lamartine, Chateaubriand munkái. A hazai szerzők közül Kölcsey és Jósika írásai és az Eötvös József által szerkesztett Árvízkönyv voltak olvasmányai. Irodalmi munkásságának kiemelkedő darabjai azok a levelei, amelyeket a börtönből a szüleinek írt. Ezek némelyike egész értekezés...” (Hermann, 2002:21)

A fenti idézetből, illetve annak szerzőket, műveket felsoroló soraiból kiviláglik, hogy Kossuth a börtönben többnyelvű tevékenységet végzett: német, francia, angol és tegyük hozzá magyar nyelvű olvasmányokkal foglalta le magát. A fentebb felsorolt, a börtönben olvasott művek sora csak példasor, ez a lista tovább bővíthető, főleg további angol és amerikai írók műveivel. Más forrásokból tudjuk – főleg H. Haraszi Éva: *Kossuth-láz Angliában* című művéből –, hogy a börtönévek egyik legfontosabb tevékenysége angol nyelvismeretének kicsiszolása, fejlesztése volt. Valóban

nekiállt Shakespeare-t olvasni, majd fordítani. A *Machbet* első fejezetével több, mint fél évet dolgozott, nemcsak a fordításba belemerülve, hanem a nyelvi teljesség meghódítását célul tűzve. A börtönévei alatt Shakespeare-től memoriterek is megtanult, amelyeket később angliai és amerikai útján – hallgatóságát meglepve és elvarázsolva – sikerrel beépített beszédeibe (Zarek, 1937; H. Haraszti, 2003). A fordítási kísérlettel kapcsolatban Frank Tibor egyik tanulmányában egy igen figyelemre méltó irodalomtörténeti és fordítástörténeti tényre hívja fel a figyelmet: „*Ezzel Kossuth megnyitotta a 19. századi Shakespeare-fordítások sorát.*” (Frank, 2002:870).

A börtönévekkel, illetve a börtön-nyelviskolával kapcsolatosan és a későbbi angliai sikerekkel összefüggésben még egy elfogulatlan szerző véleményét is idézhetjük. Otto Zarek, Kossuth egyik életrajzírója, aki művét német nyelven írta. Kicsit best sellerbe hajló történelmi regényét több nyelvre, így angolra, magyarra is lefordították, és műve számtalan kiadásban jelent meg. Az angol nyelvű kiadásból idézünk H. Haraszti Évának a fordításában:

„És Kossuth csakugyan megtanul angolul. E két évben oly tökéletesen úrrá válik a nyelven, hogy tíz évvel később, mint szónok, Southampton népét és Londonban az alsóház tagjait magával ragadhatja. Olvassa az angol nemzetgazdákát. Meghozatja Richard Cobden legújabb művét, melyről véletlenül hallott, mert Cobden megküldte ezt a könyvét barátságos ajánlással Széchenyinek.” (Zarek, 1937; idézi: H. Haraszti, 2003:150)

Angol nyelvtanulásának harmadik korszaka a törökföldi emigráció éveire esik, ahol és amikor már azt tervezte, hogy a magyar szabadság ügye érdekében a nyugati hatalmakhoz, főleg Angliához fordul. Angol nyelvtudását igyekszik tudatosan fenntartani és fejleszteni. Ennek egyik sajátos példája a fentebb már bemutatott négy nyelvű szótára, amelyben az angol megfelelők is helyet kaptak. Nyilvánvaló, hogy szándékai és ügyei érdekében már tájékozódott, levelezést is folytatott: természetesen angolul.

A törökföldi emigráció kalandos, mondhatni romantikus módon ér véget. Az Egyesült Államok a magyar ügy, a szabadság gondolat és Kossuth iránti szimpátiából meghívja őt Amerikába, sőt érte küldi a Mississippi nevű hadihajót. Kossuth félig illegális módon jut el a hajóig, és megindul a Földközi-tengeri utazás. Kossuth terve, hogy megszabadulván a félig-meddig száműzetésnek számító kútahyai világ után és minden amerikai szívélyesség ellenére először Angliába szeretne eljutni. Így a hajó parancsnokával némi vitába keveredve Marseille-ben szeretne partra szállni, és a leggyorsabb – egyben legrövidebb – szárazföldi úton, majd a csatornán átkelve eljutni Angliába. Ez a terve nem sikerül, mivel a francia hatóságok nem engedélyezik az „átjárást”. Így Gibraltáron száll ki, bevárva a következő angol postahajót, azzal utazik családotul Angliába. 1851 őszén, október 23-

án száll ki Southampton kikötőjében, és hat hetet, egészen pontosan 42 napot tölt először Angliában. Rövid időn belül 300 meghívást kap, volt olyan nap, amikor hét fellépést, beszédet tartott (Zarek, 1937; H. Haraszti, 2003:155). Hatheti tartózkodás után elindul Amerikába. Majd amerikai útja után ismét visszatér Angliába, és megszakítás nélkül, 1852–1857 között, mintegy öt évet, majd kisebb megszakításokkal 1858–1860 között újabb két évet tölt el Londonban, folytatja előadói körútjait, és közben angol újságokba ír.

Előadásaival valóban elvarázsolja közönségét mind nyelvi értelemben, mind szónoki minőségében, mind pedig mondanivalójával. Igen találó H. Haraszti Éva könyvének kulcsszava a „Kossuth-láz”, ez jellemzi közönségét, főleg az első két angliai korszakát. Ennek a szimpátiának a legékeesebb megnyilvánulása az a neki szánt ajándék, amit az angol szegényebb rétegek penny-gyűjtéséből készítettek számára. Ez nem más, mint Shakespeare szülőházának nagyméretű, intarziás makettje, benne egy teljes Shakespeare-kiadással. Ez ma is látható az Országos Széchenyi Könyvtár előterében, a Shakespeare-ház előtt egy kinyitott Shakespeare kötet, amelynek ajánló és bejegyzési szövege 1851-re dátumozott. Kossuth első angliai tartózkodásával, illetve ottani fellépéseivel kapcsolatosan ismét Hermann Róbert történész szavait idézhetjük:

„Kossuth november 20-áig maradt a szigetországban, s útja egyértelműen diadalmenet volt. Shakespeare munkáin csiszolt angol nyelvi szónoklataival megnyerte a legszélesebb tömegek támogatását, s még a vele nem igazán rokonszenvező újságok is elismerték kiváló szónoki képességeit.” (Hermann, 2002: 94)

De a magyar méltatón kívül hívjuk tanúként az angol sajtó képviselőit is, annak bizonyosságául, hogy mi adta Kossuth igazi sikerét. H. Haraszti Éva művének szöveggyűjtemény része több angol sajtóvéleményt, illetve sajtószemelvényt közöl. Az ő fordításában a *The Reasoner* 1854-es számából idézünk:

„Az ő hivatása a szónoké. Az, hogy nyelvünket mesterien kezeli, kevésbé kimagasló, mint megértése nemzeti érzelmeink iránt. Egy ember sem képes úgy megvilágítani a külpolitikát, mint ő. Nemcsak a tények feltárása az érdeme: szónoklataiban bőségesek a definíciók, az aforizmák, az elvek. Sheffieldi nagy esti beszéde inkább Démoszthenész szónoklatához hasonlítható, mint bármely általunk ismert modern beszédhez. [...] De e nagy magyar utóbbi szónoklatai példa nélkül álló retorikai győzelmek. Kossuth nemcsak az angol nyelv és kifejezések, és gondolatársítás mestere, hanem az angol gondolkodásé is. A nemzet szívét a nemzeti megértésre hivatkozva próbálja megnyerni. Választékos, virágos és eszmei, ahogyan azt nagyon jól tudja.” (H. Haraszti, 2003:70)

Kossuth 1851 késő őszen Southamptonban ismét hajóra száll, és a Humboldt nevű gőzös fedélzetén elindul Amerikába, ahová december 4-én érkezik meg, és New York kikötőjében 31 díszlövés fogadja (a 31 díszlövés az akkori 31 tagállam tiszteletét fejezte ki). Amerikai körútja 1852. július 14-éig tart, ekkor indul vissza Angliába. Amerikai körútja során hetven városban lép fel, és ötszáz beszédet tart angolul, néhány helyen pedig, ahol német betelepülők adták a többséget német nyelven is szónokol. Körútjának célja döntően szimpátiakeltés volt a magyar szabadság ügye mellett, továbbá pénzügyi alap gyűjtése a szabadságharc esetleges újraindításához. Kossuth amerikai útjával kapcsolatban Balassa József, a magyar nyelvészet nagy alakja 1931-ben írt, „*Kossuth Amerikában 1851–1852*” című könyvében külön fejezetet szentel Kossuth nyelvi teljesítményének, angolságának, és felkutatja a korabeli amerikai véleményeket, amelyeket így idéz fel, illetve összegez: „*Angol beszéde tiszta és világos, kissé akcentussal, de néha észre sem vehető. [...] Gesztusai bámulatosak és kifejezők.*” (Balassa, 1931:37). A Balassa műről a Nyugatban Sárközy György írt bemutató elemzést, egyben az „amerikás” Kossuth képet tovább árnyaló gondolatokat is közzé tett (Sárközy, 1932).

Balassa feltárta Kossuth amerikai útjának teljes történetét, és műve az amerikai Kossuth-kultusz leírása is. Felsorolja, hogy Kossuth emlékét mennyi minden ápolja, nevét és alakját megye, város, utcák, szobrok őrzik Amerika-szerte. Maga Balassa 1928-ban az ún. „négy százak” magyar küldöttségével együtt utazott New York-ba a Kossuth szobor, pontosabban a Kossuth kompozíció felavatására. A három alakos szobrot Manhattanben, a River Side és a 113. utca találkozásán állították fel. Ehhez, illetve az amerikai Kossuth-kultuszhoz még hozzátehetünk két későbbi és kiemelhető dolgot. 1957-ben *Champion of Liberty* – A Szabadság Bajnoka – felirattal bélyegsorozatot indított az USA. Kossuth képével egy 4 és egy 8 centes bélyeget bocsátottak közre. (A sorozat szereplői között található Bem és Garibaldi is.) 1990. március 15-én pedig a Capitoleum Freedom Foyer részén felavatták Kossuth mellszobrát, a következő felirattal: *Kossuth 1802–1894, a magyar demokrácia atyja, magyar államférfi, szabadságharcos*. (Négy külföldi személyiség szobra található itt, Kossuthén kívül még Churchill, Wallenberg és Vacláv Hável szobra tekinthető meg. Kossuth harmadik volt a sorban.)

Akárcsak az angliai szónoklataiból, az amerikai szónoklatok sorából is kiemelhető egy különleges beszéd. Ohio állam fővárosában, Columbusban a Törvényhozás Házában 1852 februárjában tartott beszédének – már szállóigeként emlegetett – a főgondolata: „*Korunk szelleme demokratikus. Mindent a népért és mindent a néppel. Semmit a népről a nép nélkül. Ez a demokrácia.*” Egyik nagy angol méltatója, Holyoake Kossuthról, annak

szónoki munkásságáról írott egyik tanulmányában idézi, és az életmű egyik fő eszmei mondanivalójaként értékeli ezt az aforizmat (Holyoake, 1893:II./258). Ehhez a nyelvészetileg és politikailag tökéletesre csiszolt aforizmatikus gondolathoz és a beszédhez még egy megjegyzést hozzáfűzhetünk, miszerint egyes elemzők szerint Abraham Lincoln híres 1863-as gettysburgi beszédének zárógondolatai Kossuth e gondolatainak alapultak. Egy biztos, 1852-ben Lincoln a sajtóforrások, a kézirat és az elmondások alapján is ismerhette az ohioi Törvényhozás Házában elmondott beszédet (Dénes, 2002:64). A beszéd mind tartalmában, mind pedig előadásmódjában valóban nagy hatású és különleges lehetett, mivel László Károlynak, Kossuth vele utazó akkori titkárnak naplójeljegyzése így fogalmaz: „...a columbusiak azt mondták, hogy Amerikában tartott beszédei között ez volt a legszebb; az való, hogy határozatilag megkérték Kossuthot, hogy azt, saját kezével írva, ajándékozza számukra, örök emlékül.” (László, 1887:181) A beszéd teljes angol nyelvű szövege az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében megtalálható. Annak magyar nyelvű szövege ma már olvasható, Pajkossy Kossuth könyvében közli a teljes fordítást (Pajkossy, 1999:116-121).

A szaknyelvhasználó

Kossuth nyelvhasználatának elemzése során megkerülhetetlen, hogy röviden vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy nyelvhasználata milyen viszonyban volt a szaknyelvhasználattal. Bár a korabeli hazai nyelvészeti megközelítések a szaknyelv fogalmával nemigen foglalkoztak, mégis kiindulva Kossuth nyelvismeretének gazdagságából, nyelvhasználatának sokszínűségéből, továbbá a hosszú életpálya sokoldalúságából, legalább azokat a területeket számba kell venni, amelyek mai fogalmaink és a mai nyelvmegközelítési módszerek szerint szaknyelvi területeknek minősíthetők. Retrospektív módon a következő szaknyelvi területek vehetők számításba: retorika, publicisztika, politika, jog, diplomácia, protokoll, közgazdaság, természettudomány, hadtudomány.

Megint csak a gazdag nyelvismeretből és hosszú életpályából következik – egyben a nyelvészeti vizsgálatok, a kutatások bonyolultságát adhatja –, hogy a szaknyelvi területeken is a többnyelvűség keretében vagy korpuszaiban kell vizsgálni Kossuth szaknyelvhasználatát. Ezen vizsgálatok az eddigi szakirodalmat és elemzéseket számba véve igazából két területen számottevőek: a retorika és a publicisztika területén, pedig mint a fenti felsorolás mutatja Kossuth szaknyelvi korpuszai igen sokirányúak és nagy terjedelműek, és a szaknyelvtörténeti, valamint az összevető nyelvészeti kutatások szempontjából igen sok feltárássra érdemes területet kínálnak.

A többnyelvű fordító

Kossuth életében, illetve munkásságában megkerülhetetlen tétel a fordítói tevékenysége. Fordítói munkái alatt egyrészt szépirodalmi fordításokat, de inkább töredékeket érthetünk, másrészt jóval nagyobb az a tevékenység, amit egyértelműen szakfordítói munkaként könyvelhetünk el. Az első körbe tartozónak tekinthetjük ifjúkori iskolai latin fordításait, illetve a börtönben töltött évek alatti Shakespeare fordításait angolról. Továbbá meg kell említeni, hogy magán- és politikai levelezése és egyéb írásai során gyakran megesett, hogy valamilyen műből, szakmunkából, de főleg a sajtóból saját fordításban kisebb-nagyobb idézeteket szőtt bele szövegezésébe.

Az a tevékenység, amit egyértelműen szakfordításként vagy inkább szakszöveg-fordításként tarthatunk számon, hatalmas anyagot ölel fel és gyakran több nyelvről több nyelvre történő fordítást jelent, főleg jogi, közgazdasági, politikai, diplomáciai, publicisztikai szövegek között mozgott. Sok kötetre rúgó emlékiratai szép példatárát mutatják annak, hogy milyen módon mozgott a nyelvek és az eltérő szövegtípusok világában. Rendre megesett, hogy főleg emigrációs éveiben saját anyagát: felhívásait, politikai szövegeit, cikkeit stb. a magyar nyelvű vagy idegen nyelvű megfogalmazás után német, angol, francia, olasz, latin nyelvre vagy nyelvről egyaránt és egyszerre le kellett fordítania a politikai, a diplomáciai partnerek, a közlési fórumok számára. Mindez nem okozott nehézséget számára, mivel nyelvismerete gazdag és mély volt, az emigráció éveiben pedig a többnyelvű lét, az európai sajtóban és a politikai, társadalomtudományi művekben való jártasság, tájékozódás és a folytonos olvasás természetes és többnyelvű életformává vált számára. Ennek a sokirányú és hatalmas fordítói munkának a legnagyobb tárháza az *„Irataim az emigrációból”* címmel közreadott háromkötetes nagy műve. A szövegek alatt rendre ott található a megjegyzés: németből, franciából, angolból, olaszból stb. Érdekessége ennek a munkának, hogy a lábjegyzetek magyarázatként, kiegészítésként gyakran hosszú fordítás-részleteket tartalmaznak a témát érintő szakmunkákból, sajtóforrásokból. Szintén ugyanitt nem magyar nyelvű szerzők műveiből gyakran idéz irodalmi részleteket, és műfordítói ihletettséggel megadja az oda illő idézet saját maga által készített magyar fordítását is, így például – többek között – Byron nagy szabadságverseinek rövid részleteit.

Kossuth már fiatalon és tudatosan: úgymond szakfordítói „praxist” szerzett, ezekből idézünk fel most néhány példát. Korábban utaltunk rá, hogy pesti ügyvédgyakornoki évei alatt angolul tanult, és a Times cikkeinek fordításával próbálkozott. 1831-ben a lengyel szabadságharc idején lefordította az 1831. január 22-én a lengyel parlament által kiadott többoldalas manifesztumot, majd a február 12-ével keltezett, igen hosszú

Malachowski beszédet, mint a kor és a szabadságeszme két jelentős dokumentumát, sőt június 23-án a Zemplén megyei közgyűlésen – a fordítási részletek felhasználásával – szimpátiabeszédet tartott a lengyelek szabadságharca mellett. A fordítás alapját ún. relézett szöveg alkothatta, feltevések szerint német vagy francia forrást használhatott. (A szövegek olvashatók: [www. Arcanum](http://www.Arcanum): Kossuth fordítása a lengyel országgyűlés... / Kossuth Malachowski gróf lengyel külügyminiszter beszéde...)

Budai bebörtönzése során, 1837. november-december folyamán németből lefordította Samuel Wilderspin angol pedagógiai szakíró művét a kisdédóvról, ami úgymond szakterületi szakfordításként, pedagógiai szakszöveggként tartható számon. Ennek a fordításnak az érdekessége, hogy az angol szerző művét (*Infant Education or Remarks on the Importance Educating the Infant Poor*, London, 1823) egy német szerző, Josef Wertheimer 1828-ban készült német nyelvű fordításából tette át magyar nyelvre. A több mint 300 oldalas fordítást a Kisdédóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület megbízásából vállalta fel, feltehetően még a bebörtönzése előtt. Munkájának címe: *A kora nevelésről és kisdédóvó intézetekről*, amit némi, a magyar viszonyokra adaptált kiegészítésekkel is ellátott. A fordítás a reformkorban sem egészében, sem részleteiben nem jelent meg, vagy legalábbis eddig nem tudunk róla. A mű kézirata a XX. század közepén került elő, és ma már a teljes szöveg olvasható elektronikus formában (www.arcanum.hu: Kossuth Samuel Wilderspin A korai nevelésről és kisdédóvó intézetekről című munkájáról készült fordítása.).

Említésre méltó még, hogy törökországi tartózkodása alatt különböző nyelvű hadtörténeti munkákat olvasott, és minden bizonnyal ezekből saját munkáihoz alapként szakfordítási részleteket készített, mivel tizennyolc füzetnyi kisebb, saját hadászati, hadtörténeti munkát írt meg.

Kossuth tárgyalásai, levelezése, művei kapcsán valóságos poliglott világban élt. Ennek tárgyi és szellemi bizonyossága is van: a soknyelvű könyvtára, ahol angol, francia, német, olasz és latin nyelvű szépirodalmi művek és szakmunkák – köztük szótárak, nyelvkönyvek – szép számban voltak jelen. Az 1894-ben hazahozott, 4299 tételt tartalmazó könyvtára is ezt a nyelvi sokszínűséget tükrözi. Megjegyezhetjük még, hogy turini otthonába több idegen nyelvű lapot, folyóiratot járatott. Ezt a Kossuth-örökséget az Országos Széchényi Könyvtár külön gyűjteményként kezeli. A Kossuth-könyvtár összetételét, hazakerülésének teljes történetét Somkúti Gabriella könyvtártudományi tanulmányából ismerhetjük meg (Somkúti, 1994).

A nyelvújító, a nyelvművelő

Mielőtt rátérnénk e résztema megközelítésére, tegyünk meg két megjegyzést Kossuthnak a magyar nyelvhez fűződő „attitűdjéről”. Első perbefogása és bebörtönzése során a vizsgálat latin nyelven zajlott az akkori hivatalos eljárásnak megfelelően. Kossuthtól elvárták volna, hogy jogászhoz és híres latintudorhoz méltóan ő is latinul válaszoljon, de ő makacs következetességgel és kizárólag választékos magyarsággal nyilatkozott, és mindezzel a renitens viselkedéssel kivívta a perlők haragját. Az emigráció hosszú éveiben pedig, ha lehetett csak magyar nyelven tárgyalt, ha bármely partnere vagy tolmácsa nem ismerte nyelvünket – ami valljuk be, igen gyakori eset volt –, akkor az általa jól ismert nyelvek egyikén folytatta a tárgyalást – többnyire franciául vagy angolul –, de németül előszóban nem szívesen nyilatkozott meg (Fekete, 1978:5-9, 258).

Kossuth nyelvművelői, nyelvújítói tevékenységét a legtermészetesebb módon hozzá köthetjük újságírói és szónoki tevékenységéhez. Az általa szerkesztett Országgyűlési Tudósítások, a Törvényhatósági Tudósítások, a Pesti Hírlap vezércikkai, a Hetilapban közölt írásai a magyar nyelvű, modern újságírói, publicisztikai nyelv megszületését mutatják. Minden írása magyar nyelvi minta, bátor szóhasználat, szóteremtéssel, stílusteremtéssel. Kossuth írott nyelvi világát és szónoki világát az életrajzírók, a történészek, mint megkerülhetetlen témát sokan és sokféle módon elemezték, méltatták. Az írások közül a nyelvészeti szempontokat leginkább a figyelem középpontjába állító írások közül Szathmári István tanulmányait és a Szikszainé által szerkesztett gazdag kötetet emelhetjük ki (Szathmári, 1994, 2001; Szikszainé, 2002), de ide sorolhatunk más, jóval korábbi tanulmányokat is (Dénes, 1952; Terestyéni, 1952).

Szathmári István összefoglaló megállapításaiból idézhetünk, amelyek Kossuth nyelvújítói, nyelvművelői magatartásának, egyben anyanyelvi sikereinek mélyebb, az egyéniségében, a tehetségében rejlő okait tárja fel:

„a) Gyors felfogóképesség, logikus gondolkodás, kivételes elemzőképesség. [...] b) Az előbbivel is összefügg Kossuth páratlan érvelő-meggyőző, illetve cáfoló módszere. [...] c) Kossuth említett érzelmi gazdagságából is következik, hogy azon kevesek közé tartozott, akik – a mindenkor szükségesnek megfelelően – a nyelvnek és főként a stílusnak igen széles regiszterén tudnak játszani: a hétköznapi vagy éppen tréfás, esetleg gúnyos hangnemtől az ünnepélyességig, az ódáig. [...] d) Kossuth otthonos volt az irodalomban, érdeklődött a nyelv és stílus kérdései iránt, továbbá mindig tudatos gondossággal foglalmazott. Mindezt igazolja, hogy a magyar újságnyelvnek valójában ő a megalapítója. Aztán például felismerte a nyelvújítás fontosságát: „A nyelv mindig csak annyira bő, a’ mennyire szükség van rá. Neveld a’ szükségét, és nevelted a’ bőséget.” – írja a Pesti Hírlap 1841. január 9-i vezércikkében.” [...] ...azt állapíthatjuk meg, hogy egyrészt a korabeli átlagnál inkább előbbre járt az egységes irodalmi nyelv megalapozásában, másrészt, hogy a már kialakult nyelvi

normarendszert – beszédeivel, újságcikkeivel és egyéb írásaival – a legelsők között terjesztette. [...] Röviden azt mondhatjuk, hogy lényegében követi a Magyar Tudós Társaság 1832-es [helyesírási] szabályzatát, és hogy e tekintetben is színvonalat képvisel.” (Szathmári, 2001:455-456)

Kossuth nyelvújítói hozzáállásában, mondhatni munkásságában nagyon konkrét elemek is megragadhatók. A nyelvújítás „termékeivel” foglalkozó nyelvészek (Nadevics, 1902; Tolnai, 1929; Tonelli, 1932; Fábíán, 1984) egyértelműen állítják, hogy a *Pesti Hírlap* hasábjaiában – aminek ő volt a szerkesztője és vezércikk írója 1841-től 1844-ig –, ő vezetett be például, saját szóhasználat vagy szóteremtés útján olyan szavakat mint: *alaptőke, forgalom, közjog, közgazdaság, vezércikk, védvám*, továbbá a köznyelvben, illetve a sajtóban: *a fagylalda, az úrhölgy* szavakat. A *Magyar Nyelvőr* oldalain 1902-ben Nadevics Antal tett egy kísérletet Kossuth nyelvújítási körbe sorolható szavainak felmérésére, illetve később Tolnai Vilmos 1929-ben írt „*A nyelvújítás*” című művében is elemezte Kossuth ilyen tevékenységét. A fenti példákat Nadevics gyűjtéséből emeltük ki (Nadevics, 1902:443-446). Amikor a *Pesti Hírlap*tól meg kell válnia, akkor az Ipáregyesület lapjánál, a *Hetilap*nál vállal munkát, és beindítja a *Műszórosta* rovatot, ami a szakszóhasználat, a szaknyelvépítés, főleg az iparos-világ nyelvének egyik kisebb fóruma lett 1845–1848 között.

Kossuth szónoki, közírói, stilisztikai és nyelvfejlesztő munkáját elemezve Dénes Szilárd az alábbi következtetésekre jut:

„Mondanivalói tehát nem elvont általánosságként hatnak, hanem szoros, benső, közvetlen kapcsolatot teremt a hallgató és előadó között. Az elragadó hatás többször is drámai erővel akként jelentkezik, hogy a hallgatóság s az előadó szabályos párbeszédet folytat egymással.” (Dénes, 1952: 404) [...] „Hírlapi cikkei szónokias hangjuk mellett is több szempontból elősegítik a nyelv fejlődését.” (Dénes, 1952: 406) [...] „Jól tudjuk, Kossuth sem ment az akkori időknek szokásos, hatalmas körmondataitól. Hanem az ő nagyterjedelmű mondatai annyira szabályos szerkesztésűek, s oly lüktetők, hogy az írásjelek, interpunkciók egyszerű megváltoztatásával szabályszerű kis mondatokká alakulnak.” (Dénes, 1952:407)

Kossuthnak a magyar nyelv iránti elkötelezettséget jól mutatják azok a tények is, amelyek nyelvtörténeti ismereteiről, tájékozottságáról adnak tanúbizonyságot. Az „*Irataim az emigrációból*” három kötetében erre is találunk példákat. Gyakran hivatkozik korábbi magyar irodalmi példákra egészen a *Halotti beszédig* visszamenőleg. A harmadik kötet egyik írását például, mintegy szentenciaként, így zárja: „*Ysa pur es chomuv uagmuc!*” (Kossuth, 1880-1882:III./116); a második kötetben pedig a *Nyelvkérdés* című hosszú írásában a magyar nyelvtörténetet tekinti át a latin és a magyar nyelv politikatörténeti viszonyát taglalva: a kezdetektől a magyar nyelv hivatalossá válásáig (Kossuth, 1880-1882:II./85-90).

Ennek a fejezetnek azt a címet vagy alcímet is adhattuk volna, hogy „Kossuth a magyar nyelv sokoldalú művésze”, figyelembe véve írói, szakírói, publicisztikai, szónoki teljesítményeit, de beleszöhetnénk ifjúkori szépírói kezdeményeit is, amelyek mind a stílus, mind pedig a tematika szempontjából érdekesek. Eperjesi tanulmányai alatt (1816–1819) írt költői műveiből idézünk fel néhány – a korhangulatot, a koreszméket idéző – sort. A „Magyar dal” című verséből az első versszak: *„Életem zajló tengerén / tsak kettőt szerettem én / Hazám édes kebelét / s Rózsám szelíd kellemét.”* És ekkor még sem a népiesség, sem Petőfi, sem pedig híres verse, a „Szabadság, szerelem” meg sem született... (Forrás: www.arcanum.hu / Kossuth Lajos: Magyar dal)

A nyelvpolitikus hosszú útja

Kossuth politikai tevékenységébe beletartozik a nyelvről, az anyanyelvről, annak használatáról való felfogás. Ezt az ő esetében egyértelműen egy nagyobb politikai koncepció részének tekinthetjük, nyugodtan nevezhetjük nyelvpolitikai felfogásnak. Nyelvpolitikai gondolköre – a hosszú életpálya során – politikai felfogásának formálódásával együtt változott, és azt állíthatjuk, hogy hosszú utat tett meg a reformkori megnyilatkozásoktól az 1848/49-es véleményén át a Duna-konföderációs tervekben leírt gondolatokig, elvekig: azaz három jól elkülöníthető szakaszból beszélhetünk.

A reformkori politikusok többsége a francia nyelvpolitikai modell, az „egy állam egy nyelv” elvét vallotta. A magyar nyelvért való küzdelem nemcsak nyelvi harc, hanem egyértelműen politikai küzdelem és szellemi szabadságharc is volt: benne a nemzetállami gondolkörrel, továbbá a germanizációtól és a pánszlávizmustól való félelemmel. Éppen ezért nyilvánvaló, hogy ez a felfogás azért a francia mintánál árnyaltabb és egyben bonyolultabb volt. Ezt mutatják Kossuth megnyilvánulásai is. Nem véletlen, hogy Szabad György Kossuth politikai pályáját alaposan feltáró munkájában kiemelt figyelmet szentel a kossuthi nyelvpolitikai felfogás-változás elemzésének. A reformkori nyelvpolitikai felfogás jellemzésére Szabad György kiemelései nyomán Kossuth Pesti Hírlap-beli cikkeiből idézhetünk:

„Azt akarjuk, hogy a magyar hazában ne egy holt idegen [a latin], nekik [a nemzetiségieknek] úgy mint nekünk holt és idegen, hanem a magyar – melly Magyarhonban nekünk nemzeti és anyai, nekik pedig nem anyai bár, de nem is idegen, ha ők honunk, alkotmányunk s törvényeink jóvoltiban nem idegenek – azt akarjuk, hogy a kormányzás és a közigazgatás nyelve magyar legyen. (Pesti Hírlap, 1841. 3. sz.) – Távol legyen tőlünk a kényszerítés, ... hazánkban jogunk van azt megkívánni, hogy a közigazgatás minden ága magyar legyen. Ez elég, több sem jogszerű, sem törvényes. (Pesti Hírlap 1841. 91. sz.)” (Szabad, 2003: 43)

A fenti nyelvpolitikai gondolatkörben – a nemzetiségiak számára – az egyéni és a kollektív nyelvi jogok kérdése nem tisztázódott, továbbra is fenntartva az ebből fakadó politikai feszültséget. Majd 1848/49 eseményei győzik meg Kossuthot és híveit is, hogy ezt a kérdést tágabb politikai, nyelvpolitikai megvilágításba kell helyezni. Megkésve a Balcescu – Kossuth tárgyalások nyomán alakult, módosult a kossuthi nyelvpolitikai felfogás. Ismét Szabad Györgynek e változás lényegét kiemelő sorait idézzük:

„1849. július 28-án a képviselőház jogszabályszerű határozatában nemcsak szabaddá és a megyegyűlések szintjéig egyenjogúvá tette a magyar „mint diplomáciai nyelv” mellett „az országban divatozó minden más nyelvek” használatát, hanem Svájcban kívül elsőként Európában alapelvvé emelte „minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése” biztosításának demokratikus követelményét.” (Szabad, 2003:103)

Kossuth az emigráció első éveitől kezdve különböző – a dunai népeket konföderációs keretbe foglaló – alkotmányos tervek készített: az elsőt még 1850-ben törökföldön és francia nyelven. Majd ezeken – és Teleki László hasonló gondolatain, továbbá Klapka György konkrét és megfogalmazott tervén – keresztül eljutott a dunai népeket összefogó és megbékéltető szándékú Dunai Szövetség tervezetéhez, Móricz minősítése szerint a „gigantikus gondolathoz.” Lajtor László vészterhes időkben és figyelmeztető gondolatokkal 1944-ben elemezte egy hosszabb tanulmányban a tervezetet és annak előzményeit (Lajtor, 1944). Pajkossy Gábor a szövegvariánsokat vizsgálva a *Századok* folyóirat hasábjain tette közzé Klapka francia nyelvű szövegét, továbbá Kossuth tervének francia, olasz, magyar nyelvű szövegét (Pajkossy, 2002:944-957). Kossuth anyagát 1862. május 1-i dátummal és a diplomácia nyelvén, francia szövegezéssel zárta le, és annak további politikai, szakmai egyeztetését tervezte. Némi újságírói és szerkesztői cselfogással a tervezet anyaga kikerült hatóköréből, és 1862. május 18-án a milánói *L'Alleanza* lapjain megjelent olaszul. A közzétételt Helfy Ignác, az olaszföldön tanuló, majd ott tanárkodó és újságíróként, szerkesztőként is dolgozó, Kossuthkal korábban is munkakapcsolatban lévő és ekkortájt ismét közelebbi kapcsolatba kerülő emigráns követte el, aki történetesen ebben az időben e lap tulajdonosa és szerkesztője is. (Helfy lapja 1859-1867 között jelent meg. Nem véletlen választás lapjának címe sem: Szövetség, ami az olasz-magyar szabadság-mozgalomra és eszmei kapcsolatrendszerre utalt.) Ezt az engedélye nélküli megjelentetést és szöveget Kossuth nem sokkal később jegyzetekkel, kiegészítésekkel kommentálta, illetve bővítette, immár magyarul is. Az anyag nyelvpolitikai szempontból kiemelhető, de politikai szempontból is meghatározó részeit közöljük az alábbiakban. A részletek jól mutatják, hogy milyen mélyen demokratikus, liberális és mind az egyéni,

mind pedig a kollektív nyelvi jogokat figyelembe vevő – sőt a mai napig példaként kezelhető – nyelvpolitikai nyilatkozatról van szó:

„7. A szövetség hivatalos nyelve fölött a törvényalkotó gyűlés fog határozni. – A végrehajtó, úgy a törvényhozó hatalom gyakorlatában minden tag saját anyanyelvét használhatja. [...] 11. A különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek egymáshoz való viszonya a következő alapokon rendezetnék... [...] a) Minden község maga határoz hivatalos nyelve fölött. E nyelven fognak folyni szóbeli tanácskozásai, készülni jelentései és levelei a megyefőnökhöz, kérvényei a kormányhoz és a diétához. Minden község maga szabja meg azt is, iskoláiban melyik nyelv legyen a tan nyelv. b) Minden megye szótöbbséggel dönti el, hogy a közigazgatásban melyik nyelv használtassék. [...] c) A parlamenti tárgyalásoknál minden képviselő tetszés szerint használhatja az országban divó nyelvek bármelyikét. d) A törvények a megyékben és községekben otthonos valamennyi nyelven fognak közzététetni.” (Szabad, 2003:117-119; / Kossuth tervezetének teljes szövege elektronikus forrásként is elérhető:”Kossuth Lajos üzenetei” cím beírásával)

Ennek a sokszínű nyelvi demokratizmusnak sajátos irodalmi lenyomata is van. A nagy kortárs, Jókai az 1872–1874 között írt tudományos-fantasztikus regényében, *A jövő század regénye* című művének *Egy országgyűlés a XX. században* fejezetében a bevezető sorokban minden bizonnyal ezekre a tervek, gondolatokra is reflektált. Művének – a soknyelvű parlamenti életet bemutató – fentebb említett fejezetében, szavaival élve „a magyar, német, tót, román, orosz, cirill- és latinbetűs délszláv szónokok” természetes és szabad nyelvhasználatát mutatja be (Jókai, 2010:I. /166).

Összegzés, zárszó

Tanulmányunkban azt kívántuk bemutatni, hogy Kossuth nyelvi világa mind a nyelvismeret, mind pedig a nyelvhasználat, benne a szaknyelvhasználat szempontjából hatalmas vizsgálható területet ölel fel, amelyek többségében még alapos feltárássra várnak. Több területet itt nem is érintettünk, így például nem szóltunk hosszabban olasz nyelvtudásáról, nyelvhasználatáról, ami a turini évek alatt a legfontosabb nyelvvé vált számára, és természetes volt a használata mind a mindennapi, mind a politikai életben, mind a sajtóban vagy más területeken. Megjegyezhetjük, hogy az olasz szabadságmozgalmak iránti érdeklődésből korai éveiben elkezdett az olasz nyelvvel foglalkozni. Sajátos epizódja ennek, hogy 1851 őszén az Amerikába, illetve Angliába tartó hajóútja egyik állomásán, a szárd királysághoz tartozó Földközi-tengeri La Spezia városában, ahol az őt szállító hajó megállt szénfelvétel miatt, olasz nyelven spontán, sikeres és forradalmi beszédet tart – ezzel a helyi hatóságok rosszzallását kiváltva. Ebből arra kell következtetnünk, hogy olasz nyelvtudása már ekkor elég jó szinten lehetett. De később is bárhol megjelenik

olaszföldön, mindig óriási lelkesedéssel és ünnepléssel fogadják, ilyenkor gyakran kénytelen hosszabb-rövidebb szónoklatot tartani; a nagy olasz államférfiakkal, az olasz egység megteremtőivel – így Garibaldival, Mazzinivel, Cavourral – pedig folyamatos tárgyalásokat és gazdag levelezést folytatott.

Ugyanígy külön témaként szerepelhetne a szaknyelv kutatás témakörében az, hogy idős korában nagy természetjáró volt, és kedvtelésből meg szakmai érdeklődésből a botanikával, az ásványtannal foglalkozott egészen magas szakmai színvonalon. Ehhez a tevékenységhez, illetve jelentős gyűjteménye katalogizálásához, feldolgozáshoz komoly szaknyelvi ismereteket kellett alkalmaznia nemcsak latinul, hanem más nyelveken is.

Azzal zárhatjuk tanulmányunkat, hogy Kossuth nyelvi világa számtalan nyelvészeti kutatási területet kínál nyelvtörténeti, összehasonlító nyelvészeti, alkalmazott nyelvészeti, fordítástudományi szempontból. Nyilvánvaló, hogy az érdeklődők feladatát megnehezítheti, de meg is színpítheti az, hogy egy poliglott világba kell belenyúlni, és mindenképpen szem előtt kell tartani – az ifjúkori éveket is beleszámolva – egy közel nyolc évtizedes „nyelvigényes életművet”, ahol kihagyhatatlanok a történelmi, a politikai és a kultúrtörténeti hátterek, összefüggések.

Hivatkozások

- Balassa, J. (1931): *Kossuth Amerikában 1851 – 1852*. Gergely R. Könyvkereskedése: Budapest
- Bánhegyi, F. (2011): *Kossuth Lajos azt üzenté...* Apáczai Kiadó: Celldömölk
- Bolla, K. (szerk.) (2008): *Magyar nyelvész pályaképek és vallomások: Kakuk Zsuzsa*. Zsigmond Király Főiskola: Budapest
- Deák, I. (1983): *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Gondolat: Budapest
- Dénes, I. Z. (2002): A közösség ügye és a szabadság ügye – Kossuth nemzet- és szabadságértelmezése. *Tiszatáj* 2002. szeptember. 54-77.
- Dénes, Sz. (1952): Kossuth Lajos szónoki és közírói stílusa. *Magyar Nyelvőr*. 1952. 76/6. 401-406
- Fábián, P. (1984): *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat: Budapest
- Fekete, S. (1978): *Kossuth Lajos*. Móra Könyvkiadó: Budapest
- Frank, T. (2002): Kossuth és Shakespeare nyelve: nyelv és politika. *Századok*. 2002. 136/4. 863-880
- Frank, T. (2018): „A szabadság bajnoka” Kossuth Lajos az Egyesült Államokban. In: Frank, T. (szerk.): *Amerika világi*. Gondolat: Budapest
- Gracza, Gy. (1898): *Kossuth Lajos élete és működése*. A „Budapest” kiadása
- Hermann, R. (2002): *Kossuth Lajos élete és kora*. Pannonica Kiadó: Budapest
- H. Haraszi, É. (2003): *A Kossuth-láz Angliában*. Balassi Kiadó: Budapest
- Holyoake, G. J. (1893): *Sixty years of an Agitator's Life. Vol. I.-II*. Book on Demand Ltd: London
- Jókai, M. (2010): *A jövő század regénye*. I.-II. kötet. Kossuth Kiadó: Budapest
- Kakuk, Zs. (1967): *Kossuth kéziratai a török nyelvről*. Akadémia Kiadó: Budapest

- Koltay-Kastner, J. (1960): *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Akadémiai Kiadó: Budapest
- Kosáry, D. (20002): *Kossuth Lajos a reformkorban*. Osiris Kiadó: Budapest
- Kossuth, L. (1880-82): *Irataim az emigrációból I., II., III.* Atheneum Társulat: Budapest
- Lajtor, L. (1944): *Kossuth dunai konföderációs terve és előzménye*. Faust Imre kiadása: Budapest
- László, K. (1887): *Napló-töredékek az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg Törökországban és az Amerikai Egyesült-Államokban*. Franklin-Társulat: Budapest
- Móricz, Zs. (1930): Kossuth Lajos. *Nyugat*. 1930/10. 795-803
- Nadevics, A. (1902): Kossuth és a nyelvújítás. *Magyar Nyelvőr*. 1902. 31/8. 442-447
- Nording, St. (2002): *Kossuth Lajos magánélete*. Anno Kiadó: Budapest
- Pajkossy, G. (1999): *Kossuth Lajos*. Új Mandátum Kiadó: Budapest
- Pajkossy, G. (2002): Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. *Századok*. 2002. 136/4. 937-957
- Sárközi, Gy. (1932): Kossuth Amerikában. (Dr. Balassa József könyve) *Nyugat*. 1932/9. 405-406
- Somkuti, G. (1994): Kossuth Lajos könyvtára. *História*. 1994. augusztus. 53-60
- Szabad, Gy. (2003): *Kossuth politikai pályája*. Neumann Kht.: Budapest
- Szathmári, I. (1994): Kossuth és a szónoki beszéd. *Magyar Nyelvőr*. 1994. 117/3. 257-263
- Szathmári, I. (2001): Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845-46-os levele alapján. *Magyar Nyelvőr*. 2001. 125/4. 453-465
- Szikszaíné Nagy, I. (szerk.) (2002): *Kossuth Lajos, a szó művésze*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai
- Terestyéni, F. (1952): Kossuth, az újságíró. *Magyar Nyelv*. 1952. 48. évf. 34-45
- Tolnai, V. (1929): *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Tonelli, S. (1932): Magyarosabban, avagy gyárnokok, erőművészek és üvegházfiak. *Széphalom*. 1932. VI. évf., 51-54
- Vajda, E. (1892): *Kossuth Lajos élet- és jellemrajz*. Franklin Társulat: Budapest
- Vas, Z. (1965): *Kossuth Lajos*. Magvető Kiadó: Budapest
- Zarek, O. (1937): *Kossuth*. London. (Ottó Zarek: Egy nép szerelme. K. L. életregénye. Budapest, é. n. [1937] Fordította: Sebestyén Károly, Horváth Zoltán

Internetes források:

<https://www.arcanum.hu/>